

Galeotti e *andiscari* nelle navi veneziane. Il caso del notaio Demetrio Baron¹

Oarsmen and *andiscari* in the venetian ships: The case study of the notary Demetrio Baron

Aristea Stef. Gratsea
(Università di Creta)

Date of receipt: ---

Date of acceptance: ---

6. Bibliografia

Alfred, Vincent (2007) 'Money and coinage in Venetian Crete c. 1400-1669', *Thesaurismata*, 37, 2007, pp. 270-272, 288-289. <https://www.academia.edu/28530477/Money_and_coinage_in_Venetian_Crete_c._1400-1669_an_introduction> (5 gennaio 2022).

Arbel, Benjamin (1998) 'Riflessioni sul ruolo di Creta nel commercio mediterraneo del cinquecento, Venezia e Creta', in Ortalli, Gherardo (a cura di) *Atti di Convegno internazionale di studi* (Iraklion-Chania, 30 Settembre – 5 Ottobre 1997). Venezia: Istituto veneto di scienze lettere ed arti, pp. 245-259.

Asonitis, Spiros (1999-2000) 'Η αγγαρεία στην Κέρκυρα κατά τον όψιμο μεσαίωνα', *Εώα και Εσπέρια*, 4, pp. 133-154.

Babiniotis, Georgios (2002) *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα:

¹ Studio effettuato nell'ambito del mio dottorato di ricerca intitolato: "Il movimento marittimo del porto di Candia durante il XV e il XVI sec." La tesi di dottorato è realizzata grazie ad una borsa di studio della Fondazione Statale di Borse di Studio (IKY), finanziata dall'azione "Rafforzamento del potenziale di ricerca umano attraverso la realizzazione del dottorato di ricerca" dai fondi del programma "Rafforzamento del potenziale umano, istruzione e apprendimento a vita, 2014-2020". Ringrazio i tre membri della commissione della mia tesi, Eleni Sakellariou, professore all'Università di Creta, Angeliki Panopoulou, prima ricercatore presso la Fondazione Nazionale di Ricerca e Eleftheria Zei, professore all'Università di Creta, per i consigli e i suggerimenti. Abbreviazioni utilizzate: ASV = Archivio di Stato di Venezia; b. = Busta; c. = casal; DC = Duca di Candia; [] = Difficoltà a leggere il testo negli atti; hab. = habitatore; lib. = libro; NC = Notai di Candia; PTM = Provveditori da Terra e da Mar; qu. = quondam; reg. = registro; SM = Senato Mar; s.n. = senza numero di folio. L'ortografia originale del manoscritto è mantenuta.

lemma σκαρί.

- Bakker, Wim - Van Gemert, Arnold (ed.) (1987) *Μανόλης Βαρούχας. Νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*. Rethymno: Panepistemio Kretes.
- Balard, Michel (1992) 'Biscotto, vino e topi: dalla vita di bordo nel mediterraneo medievale', in *L'uomo e il mare nella civiltà occidentale: da Ulisse a Cristoforo Colombo*. Atti del Convegno (Genova, 1-4 giugno 1992). Genova: Società Ligure di Storia Patria, pp. 243-254.
- (2000) 'L'amministrazione genovese e veneziana nel Mediterraneo orientale, Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII-XIV', in Ortalli, Gherardo - Puncuh, Dino (a cura di) *Atti del convegno internazionale di studi* (Genova - Venezia, 10 - 14 marzo 2000). Genova: Società ligure di storia patria, pp. 201-212.
- Bamford, Walden Paul (1959) 'The procurement of oarsmen for French galleys, 1600-1748', *The American Historical Review*, 65, pp. 31-48.
- Baroutsos, Photios (1999) 'Sovention per fabricar galioni. Ο Βενετικός Μερκαντιλισμός και οι αντανακλάσεις του στην κρητική κοινωνία του 16ου αιώνα', *Thesaurismata*, 29, pp. 187- 223.
- (2002) *Per il viaggio del ponente. Το κρητικό κρασί πέρα από το Γιβραλτάρ (16ος αι.), Επικοινωνίες και μεταφορές στην προβιομηχανική περίοδο, ΙΑ Συμπόσιο ιστορίας και τέχνης: Κάστρο Μονεμβασιάς, 23-26 Ιουλίου 1998*. Corfu: Ionian University pp. 105-123.
- Lo Basso, Luca (2003) *Uomini da Remo. Galee e galeotti del Mediterraneo in età moderna*. Milano: Selene edizioni.
- (2006) *Condannati alla galera nell'Italia dell'età moderna: gli esempi di Venezia e Genova*, in Antonielli, Livio (a cura di) *Carceri, carcerieri, carcerati. Dall'antico regime all' Ottocento* (Seminario di Studi, Castello Visconti Di San Vito Somma Lombardo, 14-15 Dicembre 2001). Soveria Mannelli: Rubbettino, pp. 117-144.
- (2015) 'Lavoro marittimo, tutela istituzionale e conflittualità sociale a bordo dei bastimenti della Repubblica di Genova nel XVIII secolo', *Mediterranea-ricerche storiche*, 12, pp. 37-60.
- Bondioli, Mauro - Burlet, René - Zysberg, André (1995) *Oar Mechanics and Oar Power in the Medieval and Later Galleys, The age of the galley. Mediterranean Oared Vessels Since Pre-Classical Times*. Conway Maritime Press, pp. 172-205.

- Candiani, Guido (2006) *La gestione degli equipaggi nei vascelli veneziani tra sei e settecento, Militari in Età Moderna. La centralità di un tema di confine*. Milano: Cisalpino, pp. 171-195.
- (2009) *Dalla galea alla nave di linea. La trasformazione della marina veneziana (1572-1699)*. Genova: Città del silenzio.
- (2013) 'Tra controllo del territorio e sorveglianza navale: la leva marittima veneziana a Creta, 1575-1645', in Antonielli, Livio - Levati, Stefano (a cura di) *Controllare il territorio. Norme, corpi e conflitti tra medioevo e prima guerra mondiale*. Rubbettino: Soveria Mannelli, pp. 129-167.
- Chasiotis, Ioannis (1970) *Οι Έλληνες στις παραμονές της Ναυμαχίας της Ναυπακτου. Εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο από τις παραμονές ως το τέλος του κυπριακού πολέμου*. Salonicco.
- Costantini, Massimo (1998) 'I galeoni di Candia nella Congiuntura marittima veneziana cinque-seicentesca, Venezia e Creta', in Ortalli, Gherardo (a cura di) *Atti di Convegno internazionale di studi (Iraklion-Chania, 30 Settembre - 5 Ottobre 1997)*. Venezia: Istituto Veneto Di Scienze, Lettere ed Arti, pp. 207-231.
- Detorakis, Theocharis (1984) 'Η αγγαρεία της θάλασσας στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη', *Cretologia*, 16-19, pp. 71-98.
- Drakakis, Manolis - Marmareli, Tonia (ed.) (2004, 2005, 2006, 2009) *Μιχαήλ Μαρράς. Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149 (τόμοι Α-Δ)*. Iraklio.
- Gallina, Mario (2008) 'La navigazione di cabotaggio a Creta nella seconda metà del Trecento (dai registri notarili Candiotti)', *Thesaurismata*, 38, pp. 23-103.
- Gasparis, Charalambos (1991) *Οι θαλάσσιες μεταφορές μεταξύ των λιμανιών της Κρήτης (1326-1360), Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Β', Τμήμα Μεσαιωνικό-Βυζαντινό*. Canea, pp. 67-101.
- (2002), *Παραγωγή και εμπορία κρασιού στη μεσαιωνική Κρήτη, 13ος-14ος αι., Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συμποσίου «Οίνος παλαιός ηδύποτος». Το κρητικό κρασί από τα προϊστορικά ως τα νεότερα χρόνια a cura di K. Μυλοποταμάκη*. Iraklio, pp. 225-236.
- (2004) *Κρήτη και Ανατολική Μεσόγειος. Το μικρομεσαίο εμπόριο και η ναυτιλιακή κίνηση τον 14ο αιώνα*, in Chtistidou, Stella (ed.) *Treasures of Arab-*

- Byzantine Navigation (7th-13th c.)*. Atene: Inst. for Graeco-Oriental and African Studies, pp. 54-63.
- (2009), 'Terra o mare? Greci e Veneziani nel nuovo contesto economico delle colonie (XIII-XIV)', in Maltezos, Chrysa - Tzavara, Engeliki - Vlassi, Despina (a cura di), *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Venezia, 3-7 dicembre 2007). Venezia: Istituto Ellenico di Studi bizantini e Postbizantini, pp. 39-51.
- (2010a) 'The Trade of Agricultural Products in the Eastern Mediterranean Regional Sea Routes from Thirteenth to Fifteenth Century', in Kislinger, Ewald - Koder, Johannes - Kuzler, Andreas (hrsg.) *Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. Bis 15. Jahrhundert)*. Aktes des Internationalen Symposions (Wien, 19-22 Oktober 2005). Wien, pp. 94-104.
- (2010b) *Εμπόριο και φορολόγηση προϊόντων, Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία, Δέσποινα Βλάσση - Αγγελική Τζαβάρα* (a cura di). Atene-Venezia, pp. 253-269.
- Giannopoulos, Ioannis (1978) *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο 1570-1571*. Atene.
- Jacoby, David (2010) 'Candia between Venice, Byzantium and the Levant: The Rise of a Major Emporium to the Mid-Fifteenth Century', in Vassilaki, Maria (ed.) *The hand of Angelos: an Icon Painter in Venetian*. Crete: Lund Humphries Pub Ltd, pp. 38-47.
- Kaklamanis, Stefanos (2017) *Andrea Cornaro. Historia Candiana. Μια αφήγηση του Δ' Βενετοτουρκικού πολέμου (1570-1573) Κύπρος-Ναύπακτος*. Nicosia.
- Kowaleski, Maryanne (2005) 'Working at Sea: Maritime Recruitment and Remuneration in Medieval England', in Cavaciocchi, Simonetta (a cura di) *Ricchezza del mare, ricchezza dal mare, secc. XIII-XVIII*. Atti della Trentasettesima Settimana di Studi (11-15 Aprile 2005). Firenze: Istituto internazionale di Storia Economica F. Datini, pp. 908-936.
- Lambrinos, Kostas (2002-2003) 'Οι νοτάριοι της Κρήτης ενώπιον του νόμου: Εξετάσεις καταλληλότητες και καθορισμός αμοιβών εργασίας τον 17ο αιώνα', *Κρητολογικά Γράμματα*, 18, pp. 105-125.
- (2002) 'Οι κάτοικοι της κρητικής υπαίθρου κατά το 16ο και 17ο αιώνα. Κοινωνικο-πολιτικά γνωρίσματα και πρακτικές εκπροσώπησης', *Thesaurismata*, 32, pp. 97-152

- (2008) 'Τα προνόμια και τα σπαθιά. Κοινωνικές μεταβολές και στρατολόγηση στη βενετοκρατική ύπαιθρο', *Mesaionika kai Nea Ellinika*, 9, pp. 9-59.
- (2010a) *Κοινωνική συγκρότηση στην ύπαιθρο [Organizzazione sociale della campagna]*, *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*. Topos, pp. 116-138.
- (2010b) (ed.) *Michiel Gradenigo, νοτάριος στη δουκική γραμματεία του Χάνδακα. Libro 1593-1617 [Michiel Gradenigo, notaio della cancelleria ducale di Candia. Libro 1593-1617]*. Atene: Academy of Athens.
- (2011) 'Κοινωνική διάρθρωση στη βενετική Κρήτη. Ιεραρχίες, ιδεολογίες και κατάλογοι κοινωνικής θέσης', *Κρητικά Χρονικά ΛΑ*, pp. 232-233.
- (2013) 'Gli archontoromei nella Creta veneziana. Un gruppo privilegiato e la sua evoluzione nel XVI e XVII secolo', *Mediterranea-ricerche storiche*, 27, pp. 148-160.
- (2019) 'Social preeminence, power and prestige: nobles versus nobles in venetian crete (16th-17th cent.)', *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 13, pp. 159-178.
- Lane, Frederic (1982) 'Wages and Recruitment of the Venetian Galeotti, 1570-1580', *Studi Veneziani*, VI, pp. 15-43.
- (2007) *Βενετία. Η θαλασσοκράτειρα. Ναυτιλία-Εμπόριο-Οικονομία*. Atene.
- Liata, Eftichia (1996) *Φλωριά δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.* Atene.
- Lowder, W. L. (1952) 'Candie Wyne. Some Documents Relating to the Trade between England and Crete During the Reign of the King Henry VII', *Ελληνικά*, 12, pp. 97-102.
- Maltezu, Chryssa (1996) *Portait of the notary in the latin-ruled Greek regions of the fourteenth century, Geschichte und Kultur de Palaiologenzeit. Referate des Internationalen Symposions zu Ehren von Hembert Hunger*. Wien: Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, pp. 121-131.
- Mavromatis, Ioannis (2014) *Αρχειακές μαρτυρίες για την παρουσία των τσιγγάνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (14ος-17ος αι.)*, *Ρομά: ιστορικές διαδρομές και σημερινές αναζητήσεις*. Atene, pp. 71-84.
- (ed.) (2006) *Μιχαήλ Μαράς. Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 148 (τόμος Β' 2 Μαρτίου-31 Αυγούστου 1538)*. Iraklio.

- Mertzios, Konstantinos (1968) *Η ναυτιλιακή κίνησης του Χάνδακος κατά τα έτη 1359-1360, Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμος Γ', Τμήμα Μεσαιωνολογικόν. Atene, pp. 173-176.*
- Ntokos, Konstantinos (2000) 'Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του δημοσίου στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο', *Eoa kai Esperia*, 4, pp. 243-281.
- Ntourou-Ilioroulou, Maria (1982) 'Η έκθεση του καπετάνιου Ghaspar Rhenierius (1563): Στοιχεία για τη Βενετοκρατούμενη Κρήτη και ιδιαίτερα τον Χάνδακα', *Παρουσία*, 1, pp. 141-163.
- Pagratis, Gerasimos (2009) 'Οργάνωση και διαχείριση της ναυτιλιακής επιχείρησης στην Κέρκυρα στο πρώτο ήμισυ του 16ου αιώνα', *Mnemon*, 30, pp. 9-36.
- (2013) *Κοινωνία και Οικονομία στο βενετικό κράτος της θάλασσας. Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)*. Αθήνα.
- Panopoulou, Angeliki (1991) *Συντεχνίες και ναυλώσεις πλοίων στον Χάνδακα, su: Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμος Β, pp. 419-430.*
- (1998) 'Όψεις της ναυτιλιακής κίνησης του Χάνδακα το 17ο αιώνα. Ανάπτυπο από την περιοδική έκδοση της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Κρήτης', *Κρητική Εστία*, 2, pp. 152 -210.
- (ed.) (2015) *Πέτρος Καστροφύλακας, Νοτάριος Χάνδακα. Πράξεις 1558-1559*. Iraklio-Atene.
- Ploumidis, Georgios (1974) 'Οι Βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ δεύτερου και τρίτου τουρκοβενετικού πόλεμου (1503-1537)', *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων "Δωδώνη"*.
- Rockova Veronica (1967) 'Le commerce vénitien et les changements dans l'importance des centres commerciaux en Grèce du 13e au 15e siècles', *Studi Veneziani*, 9, pp. 3-34.
- Salicrú i Lluch, Roser (2019) 'On Land and at Sea: Maritime Work and Maritime Workers in Medieval Catalonia. Perspectives in Economic and Social History', in Safley, Thomas Max (Ed.) *Labor before the Industrial Revolution. Technology and ther Ecologies in an Age of Early Capitalism*. London: Routledge, pp. 153-170.

- Santschi, Elisabeth (1976) *Ἐπιτομαὶ τῶν ἀστικῶν ἀποφάσεων καὶ τῶν καταχωρίσεων (1363-1399) τοῦ Ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης (Régestes des arrêtes civils et des mémoriaux (1363-1399) des archives du duc de Crète)*.
- (1976) *Ἐπιτομαὶ τῶν ἀστικῶν ἀποφάσεων καὶ τῶν καταχωρίσεων (1363-1399) τοῦ Ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης (Régestes des arrêtes civils et des mémoriaux (1363-1399) des archives du duc de Crète)*. Venezia.
- Spanakis, Stergios (1940) *Μνημεῖα της Κρητικῆς Ἱστορίας, I (Relazione del provveditor generale di Creta Zuane Mocenigo, 17 Ἀπριλίου 1589)*. Iraklio.
- (1969) *Μνημεῖα της Κρητικῆς Ἱστορίας, τ. V (Relazione del capitano di Candia Pietro Giustiniano, 1630)*. Iraklio.
- (2006) *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αἰώνων. Εγκυκλοπαίδεια Ἱστορίας-Αρχαιολογίας-Διοίκησης και πληθυσμιακῆς ανάπτυξης*. Iraklio.
- Tsakiri, Romina (2008) *Ποινές και κοινωνία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αἰώνας), tesi di dottorato inedita digitalizzata nell'archivio nazionale delle tesi di dottorato <<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/22602#page/1/mode/2up>> (5 gennaio 2020)*.
- Tsiknakis Kostas (ed.) *Il miglior vino del mondo. Το κρητικό κρασί στις αρχαιακές πηγές της βενετοκρατίας*. Gazi.
- Tucci, Ugo (1974) 'Costi e ricavi di una galera veneziana ai primi del cinquecento', *Studi Veneziani*, XVI, pp. 109-175.
- (1981b) *Mercanti, navi, monete nel Cinquecento veneziano*. Bologna: il Mulino.
- (1987) 'L' alimentazione a bordo delle navi veneziani', *Studi Veneziani*, XIII, pp. 103-145.
- (1998) 'Il commercio del vino nell' economia cretese', in Ortalli, Gherardo (a cura di) *Venezia e Creta. Atti Del Convegno Internazionale di Studi (Iraklion-Chania, 30 Settembre - 5 Ottobre 1997)*. Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, pp. 183-206.